

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

А.П.ГРИЦЕНКО

**Діяльність українських
організацій на теренах Росії
за доби Української
Центральної Ради**

КИЇВ
1999

Гриценко Аделіна Павлівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

У цьому випуску “Історичних зошитів” автор робить певний крок на шляху висвітлення важливого і практично не дослідженого питання про розгортання руху за національне відродження серед українців в місцях їх компактного проживання на теренах колишньої Російської імперії. Особлива увага приділяється з’ясуванню впливу на цей процес утворення і діяльності Української Центральної Ради, налагодження зв’язків з останньою численними українськими організаціями Росії.

Викладений матеріал розрахований на науковців, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться питаннями історії України.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор),
О.І.Ганжа (відповідальний секретар), *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *М.Ф.Дмитрієнко*, *В.С.Коваль*, *М.В.Коваль*.

Авторська редакція

Набір підготувала *І.М.Варганова*

Коректор *С.М.Пільчевська*

Автор вміщених матеріалів висловлює свою думку, що не обов’язково збігається з точкою зору редколегії.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов’язкове.

ISBN 966-02-1033-7

©Інститут історії України
НАН України

ВСТУП

З перемогою Лютневої революції в Росії і утворенням Української Центральної Ради масового поширення набув рух за національне відродження серед українців, розкиданих долею на безмежних просторах колишньої Російської імперії. Вивчення цього важливого, але досі малодослідженого питання стало особливо актуальним зараз, коли Україна нарешті здобула незалежність. Адже понад 5 мільйонів українців, предки багатьох з яких опинилися поза межами батьківщини ще за часів царизму, знову зіткнулися з проблемою збереження своєї національної самодостатності. Проте тепер її розв'язання уявляється ще складнішим, ніж у 1917 р., бо тодішні досить відчутні здобутки у відродженні рідної мови та національної культури в українській діаспорі в Росії практично зведені нанівець наступними десятиліттями русифікаторської політики радянської влади. Адже не випадково у Російській думі під час обговорення умов підписання великого договору між Росією та Україною прозвучали свідчення про відсутність українських шкіл навіть у регіонах, де й досі українці становлять значну частину населення, як наприклад в Алтайському краї. Отож, досвід роботи українських організацій на теренах Росії у вихованні національної самосвідомості у 1917 році може виявитися корисним і в наш час:

Для розуміння предмету дослідження доречно навести короткі історичні відомості про утворення на теренах колишньої Російської імперії місць компактного проживання переселенців з України. Мова йтиме про національний рух мільйонних мас українців, які і в результаті природних міграцій, і в ході переважно примусових переселень протягом XVIII — початку ХХ

століть опинилися в різних кінцях Росії — від її європейських губерній до Закавказзя, Середньої Азії, Сибіру та Далекého Сходу.

Цілі села і навіть повіти у південній частині Воронезчини, Курщини, Білгородщини були майже суцільно заселені українцями. І це не викликає подиву, бо раніше вони належали до Слобідської України, територія якої, які відомо, у XVII—XVIII століттях освоювалася переважно переселенцями з-за Дніпра. До складу російських губерній вони потрапили в результаті наступних змін адміністративно-територіального поділу. Географія розселення вихідців з України поширилася і на ряд регіонів Центральної Росії, куди у XVIII столітті селяни-українці тікали у пошуках кращої долі. Саме тоді виникли українські села, зокрема, у Шацькому повіті, Тамбовської губернії (Новодмитрівське, Єлань тощо).¹ Значним був прошарок українців у Путивльському повіті, Курської губернії, в ряді повітів Саратовської та Самарської. В межах останньої за переписом 1897 р. мешкало майже 118,5 тис. українців, а у 1906 р. їхня кількість зросла до 160,9 тис.²

Переселенський рух з України відчутно активізувався наприкінці XIX — на початку XX століть, особливо в процесі реалізації столипінських реформ. Головні переселенські потоки спрямовувалися в цей час у Сибір та на Далекий Схід. За роки прем'єрства П.Столипіна з 1906 по 1911 рік за Урал виїхало майже 2,4 млн. чоловік, з яких назад повернулися десь 400 тис., або 16,9%. 70—80 відсотків серед цієї хвилі переселенців становили вихідці з українського села та деяких губерній чорнозем'я.³

Загалом у 1906—1912 роках саме Україна дала майже половину переселенців з європейської частини Росії на схід (близько 1 млн.чол.). Понад третину серед них становили вихідці з Полтавщини та Чернігівщини, проте

значну частину забезпечили також селяни Київщини, Харківщини, Херсонщини. Більшість з них осіла у Томській, губернії та Акмолинській області. Поселення українців у Середньо-Азійському степовому та лісо-степовому краї умовно називають Сірим клином або Сірою Україною. За переписом 1926 р. тут на площі у 460 тис. кв.км. (Уральська, Тургайська, Акмолинська та Семипалатинська області), що тепер значною мірою увійшла до меж Казахстану, більшість населення на значних територіях становили українці. У 1880—1890 роках в ході масових переселень тут виникло близько 500 українських та російських поселень. З будівництвом Сибірської залізниці переселенський рух ще поживався. Тоді ж, з кінця ХІХ століття, а точніше — з 1882 року, майже виключно за рахунок українських селян, яких морем з Одеси безкоштовно перевозили на Далекий Схід, відбувалося заселення південної частини Примор'я — так званого Зеленого Клину або Зеленої України. У 1900—1914 роках частка українців серед населення цього краю сягала 70 відсотків.⁴

Українці становили також велику, а в певних районах і переважаючу, частину населення на Кубані, Чорноморщині, меншу — на Дону. Досить велелюдні українські громади після перемоги Лютневої революції розгорнули активну діяльність у багатьох великих містах Росії — Петрограді, Москві, Тифлісі, Ташкенті, Архангельську, Мінську та інших. Спостерігалось, зокрема, створення українських організацій солдатами та офіцерами військових гарнізонів навіть там, де серед населення українців було небагато (Рига, Гельсінгфорс, Псков тощо), або й зовсім на чужині, як наприклад у частинах Діючої армії у Трапезунді.

Розгортанню руху за національне відродження серед українців, які мешкали на згаданих територіях, і присвячено цю брошуру. Для її написання використані

документи ряду фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), насамперед — Української Центральної Ради, її Генерального Секретаріату та окремих секретарств, на адресу яких з весни 1917 р. невинним потоком йшли листи та дописи з різних кінців Росії. Важливим джерелом фактичного матеріалу виявилася періодика доби Центральної Ради, в тому числі газети, що виходили в Україні — київські “Нова Рада” та “Народня Воля”, харківське “Рідне слово”, одеське “Українське слово”, “Вістник Полтавського губернського громадського комітету” та багато інших. Особливо цінні відомості, почерпнуті з українських газет, які видавалися у Петрограді (“Наше життя”), Тіфлісі (“Вільне життя” та “Українські вісти Закавказзя”), Новоросійську (“Чорноморець” та “Чорноморський українець”), Ризі (“Український голос”), Ташкенті (“Туркестанська Рада”), Владивостоці (“Українець на Зеленому клині”) тощо.

Для з'ясування питання про зв'язки українців, які мешкали поза Україною, з батьківщиною, з Центральною Радою, про вплив останньої на розгортання діяльності їхніх національних організацій став у пригоді двотомник документів і матеріалів “Українська Центральна Рада”. Особливий інтерес становлять спогади М. Грушевського, опубліковані в 1989 р. у журналі “Київ”, зокрема його міркування щодо місця і ролі у національно-визвольному українському русі після Лютневої революції 1917 р. української громади Петрограда.⁵

Доречно також зазначити, що заявленій автором брошури темі досі були присвячені, власне, лише короткі нотатки в “Енциклопедії українознавства”, спогади Л. Биковського — “Від Привороття до Трапезунду. Спомини (1895—1918)”, видані у 1969 р. у Мюнхені, а

також короткі згадки в матеріалах наукової конференції “Центральна Рада і український державотворчий процес”, яка працювала 20 березня 1997 р. у Києві.⁶ Представлена на суд читача брошура також не претендує на вичерпне висвітлення теми і є лише певним етапом на шляху її дослідження.

1. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ НА ТЕРЕНАХ РОСІЇ

Українська Центральна Рада з перших кроків діяльності впевнено утверджувалася як центр, до якого тяжіло усе організоване українство Росії. Величезну роль у розгортанні руху за національне відродження серед українців не лише в Україні, а й поза її межами, відіграв Національний Конгрес. Він відбувся 6—8 квітня 1917 р. у Києві і був покликаний насамперед остаточно санкціонувати Центральну Раду, як всеукраїнський національний орган, головним завданням якого мала стати боротьба за здобуття автономії України, забезпечення українському народові умов для національного і політичного розвитку в складі федеративної демократичної Російської республіки.⁷ В. Винниченко у “Відродженні нації” відзначав, що на це зібрання прибула “вся Україна, вся пробуджена, овіяна новим чуттям, огріта новими надіями, непокійна, палахлива, нетерпляча в своїх сподіваннях, пам’ятлива на минуле безбуття, пройнята одною метою й одною волею — вся українська земля... Вся провінція, всі глухі, хуторянські закутки, міста, містечка, села... Все, що почувало себе українським, що відчувало необхідність єдності, все мало бути представленим на конгресі української землі”.⁸

Український національний конгрес також засвідчив наявність тісних зв’язків українських громад та інших національних організацій різних регіонів Росії з Центральною Радою, вплив останньої на спрямування їхньої діяльності. Безпосередню участь у роботі Національного конгресу взяли посланці українців Москви, Петрограда, Балтійського та Чорноморського

флотів, Томська, Ростова-на-Дону, Естонії тощо. Делегат Кубані С.Ерастов головував на одному з засідань конгресу, представники Кронштадта та Чорноморського флоту увіходили до президії, ряд делегатів українських осередків Росії брали участь у дебатах. М.Грушевський під час визначення кількості членів новообраної Центральної Ради від окремих територій запропонував включити до її складу по чотири особи від корінних українських губерній з абсолютною більшістю українського населення, від Чернігівщини, Таврії, Кубані та Холмщини, де значним був прошарок неукраїнців, по три особи, а від Бессарабії, Чорноморської губернії, Воронежчини та Облaсті Війська Донського — по дві, від Курщини ж та Ставропілля — по одній. Великі українські громадч Петрограда та Москви мали направити по два представника. Отже, М.Грушевський засвідчив свою переконаність у тому, що українці, які з тих чи інших причин опинилися поза межами батьківщини, теж мають повне право брати участь у визначенні її подальшої долі. Зрештою серед обраних Національним конгресом членів Центральної Ради виявилися представники Петрограда — Г.Голоскевич та С.Вікул, Москви — М.Шраг і Сікора, Кубані — М.Левітський та С.Ерастов, Ростова-на-Дону — В.Павелко, Бессарабії — Д.Ткаченко, Саратова — М.Любинський, Кронштадта — О.Крупський, військової Ради Виборга — Васюк.⁹ У травні 1917 р. до Центральної Ради увійшов А.Данченко від Української громади Архангельська.¹⁰

Яскраве уявлення про розгалуженість українських національних груп та організацій на теренах колишньої Російської імперії, які активно діяли вже в перший місяць після повалення самодержавства і спромоглися налагодити зв'язок з Центральною Радою, дає перелік близько чотирьох десятків з них, що надіслали вітання

на адресу Українського Національного конгресу. Вони визнавали новообрану Центральну Раду єдиною виразницею волі українського народу, зверталися до неї по допомогу в налагодженні своєї роботи на місцях, надсилали їй зібрані кошти. Серед тих, хто вітав Український Національний конгрес, були: комітет УСДРП та інші українські товариства і організації Петрограда (організація української молоді Петроградської державної Академії мистецтв, українська соціалістична фракція Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, український військовий клуб), московський обласний учительський з'їзд та збори виселенців з Холмщини у Москві, рада мінської Української громади, Чорноморське українське товариство, Українська громада П'ятигорської округи, організаційні збори Кубанського товариства шкільної освіти, кубанська "Просвіта", майкопська "Просвіта", Українське товариство та студентська громада Ростова-на-Дону, українці Армавіра, есерівська організація та українське просвітне товариство містечка Миропілля на Курщині, українці Саратова, українські організації солдатів та офіцерів ряду російських гарнізонів (Орловського, Тюменського, Томського тощо), українські об'єднання з Барнаула та Алтайського краю, з Єнісейської губернії, українська культурно-освітня громада Тіфліса, Туркестанська українська громада з Ташкента і т.ін.¹¹

Прагнення Центральної Ради опікуватися долею земляків, що опинилися поза межами батьківщини, можна простежити в багатьох її документах. Взяти хоч би "Доповідну записку делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та Виконавчому комітетові Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів з питань автономії України" від 30 травня 1917 р. Тут певною мірою підсумовувалося вже зроблене у

національній справі в перші місяці української революції. Документ стверджував, що Центральна Рада "дійсно послужила тією організаційною підвалиною, коло якої почали збиратись національні українські сили. Вона зуміла виробити і розповсюдити популярні та зрозумілі народні гасла нового державного ладу і досягла значення правдивого національного уряду на Україні. Особливо... після того, як на велелюдному з'їзді представників всіх організованих верств українського народу, що відбувався у Києві..., було відновлено та поповнено склад Центральної Ради".¹² Показово, що поряд з вимогами національно-територіальної автономії України, запровадження при Тимчасовому уряді посади особливого комісара в справах останньої, українізації школи, війська, забезпечення Центральної Ради коштами з державної скарбниці тощо, окремо наголошувалося на необхідності "дозволити в'їзд до рідного краю тим закордонним українцям, що не по правді виселені з місць свого постійного життя, а також полегшити долю бранців — українців-галичан, розташувавши їх по українських губерніях".¹³

Після Українського Національного конгресу Центральна Рада остаточно утвердилася, як центр боротьби за українську справу. І серед її першочергових завдань опинилася діяльність серед земляків, що перебували поза межами України, але виявляли палке бажання взяти участь у визначенні її подальшої долі, активно включаючись у рух за національне відродження. Про готовність опікуватися їхньою долею свідчать матеріали сесій Центральної Ради, особливо тих, на яких йшлося про поповнення її новими членами. Приймались відповідні рішення про необхідність резервування місць для представників так званих "українських колоній", тобто національних організацій вихідців з України на

теренах Росії. Так було на п'ятій сесії Центральної Ради 28 червня 1917 р.¹⁴ і на шостій — 8 серпня 1917 р.¹⁵ Цей мотив простежується і в Універсалах Центральної Ради. У першому — в самій назві: “Перший Універсал Української Центральної Ради до Українського народу, на Україні і поза Україною суцього!”¹⁶ У Третньому Універсалі, яким 7 листопада 1917 р. проголошувалося утворення Української Народної Республіки, накреслювалися перспективи прилучення до дев'яти основних українських губерній також “частини Курщини, Холмщини, Воронежщини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська...”¹⁷

Рішення Центральної Ради, численних українських національних з'їздів, які повсюдно проходили в Україні, небувалий потяг до національного відродження — все це впливало на активізацію українського руху і поза її межами і, зрештою, визначало його основні форми і зміст. Для перших місяців революції типовим стало закладення культурно-просвітніх товариств, бібліотек, читалень, скликання українських національних з'їздів та обрання українських національних комітетів і рад, налагодження видання української літератури та періодики, збирання у відповідь на заклик Центральної Ради коштів до Українського національного фонду, здійснення перших кроків на шляху створення національних шкіл. Узагальнюючи суть українського руху початкового періоду революції, П.Христюк зазначав, що “культурне життя... почало набирати швидким темпом національних форм”.¹⁸

Поряд із реалізацією заходів, спрямованих на забезпечення національного відродження, українські осередки на теренах Росії пильно стежили за розвитком політичного життя на батьківщині, беззастережно підтримували дії Центральної Ради, напрямок яких визначали її чотири Універсали.

2. РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ У ПЕТРОГРАДІ

Пробудження національної свідомості серед українців поза межами батьківщини вже в перші дні після перемоги Лютневої революції виявилось у проведенні ними масових маніфестацій, що змусило російську владу значною мірою переглянути ставлення до українського питання, бо доти її структури не сприймали український національно-визвольний рух з необхідною серйозністю. Масова ж маніфестація 20–25 тисяч українських робітників, солдатів, студентів, інтелігенції Петрограда 12 березня 1917 р. біля Казанського собору на відзнаку перемоги революції та роковин Т.Шевченка під гаслом “Нехай живе вільна Україна у вільній Росії” налякала російські верхи. Їх особливо вразив той факт, що у маніфестації поряд з представниками українських організацій взяли участь посланці поляків, естонців, латишів, фіннів. П.Христюк з цього приводу слушно зауважував, що це надало акції дуже серйозного значення і стало приводом для однієї з петербурзьких газет опублікувати повідомлення про те, що українське свято “перетворилося в урочистий виступ народів, що скинули тяжкі кайдани централізму”.¹⁹

Після мітингу демонстранти рушили до будинку Державної думи, де українська депутація передала князю Львову записку про найпекучіші потреби українського народу в справі освіти, суду, адміністративного та церковного життя. Головним гаслом було: “Хай живе демократична федеративна республіка!”.²⁰ Проте кількадевні відгуки на цю подію у російській пресі все ще засвідчували відсутність глибокого розуміння української проблеми і домінування

у суспільстві думки ніби "ніякого українського народу, як окремого національного організму, хоч би в потенції здатного до національного відродження, немає..."²¹ Щоправда, "Речь" 14 березня 1917 р. визнала, що до жодного національного руху в Росії старий лад не ставився з таким цинізмом і байдужістю, як до українського. Ліберальний же "День" невдовзі змушений був констатувати, що національне питання, яке досі вважалося академічною справою, з появою подібних маніфестацій постало, як питання біжучої політики.

Тим часом у Петрограді 19 березня 1917 р. утворилася Українська національна рада, до якої увійшли представники усіх політичних, громадських і культурно-просвітніх українських організацій міста: гуртків спілки українських поступовців, осередку УСДРП, Українського революційного комітету, української фракції ради робітничих і солдатських депутатів, студентства, товариства "Громада", товариства імені Т.Шевченка, добродійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книжок, літературно-артистичного товариства, українського пресбюро. Обраний Українською радою виконавчий комітет очолив О.Лотоцький, його заступником став М.Корчинський, а членами — М.Славинський, Г.Голоскевич, кандидатами — І.Зайцев та Ф.Слюсаренко. Петроградська Українська національна рада негайно вдалася до налагодження зв'язків з Українською Центральною Радою.²² Її член Г.Голоскевич на Українському Національному конгресі був обраний до складу останньої.

Центральна Рада потребувала конструктивних зв'язків з петроградською українською громадою — найбільшою і найвпливовішою в Росії, що тривалий час відігравала провідну роль у пошуках шляхів розв'язання українського питання. Природно, що й після утворення Центральної Ради вона намагалася зберегти свої позиції

на політичній арені. Суть їхнього протистояння у перші місяці революції знайшла відображення у "Споминах" М.Грушевського. Основні розбіжності виявилися в процесі визначення вимог, які мала висунути Україна до Тимчасового уряду і в тому числі — про надання їй національно-територіальної автономії. М.Грушевський, зокрема, засвідчує, що позиція петроградських українців — О.Лотоцького, Г.Голоскевича, О.Шульгіна була значно поміркованішою. "Виявилось, що петербурзька громада, — писав він про ситуацію на березень 1917 р., — так би сказати, явочним порядком, уже взяла на себе перед Тимчасовим урядом ролю всеукраїнського представництва, сама подала йому 17 березня в такій ролі пропам'ятну записку про негайні українські потреби, котрих здійснення не можна відкладати до Установчих зборів (тут, крім уже давніше підношених справ, як заведення української мови в школах і урядах, повернення засланих галичан і под., було домагання, щоб губернськими комісарами призначувано українців, і при Тимчасовому уряді був комісар по українських справах; щоб в окупованій Галичині і Буковині відновлено попередній устрій і припинено всякі репресії проти українства і под".²³ До складу депутації, яка передала урядові згаданий документ входили О.Лотоцький, М.Славинський та від студентства М.Чечель. До речі, останній пізніше згадував про те, як князь Львов, приймаючи їх, сказав М.Славинському: "Тридцять років ми з вами знайомі і я не знав, що ви українець".²⁴

Подібна іронія, на жаль, мала вагомі підстави, бо серед діячів українського національного руху було багато тих, хто раніше не поспішав зголошуватись українцем. Члени депутації петроградської Української громади під час аудієнції у голови Тимчасового уряду навіть "не згадали про Ц.Раду і взагалі київський центр

як національне представництво”, а тим самим, на думку М.Грушевського, “немов заперечували його існування”. У “Споминах” відзначено, що це значно утруднювало реалізацію вимог Центральної Ради про надання Україні національно-територіальної автономії. І все ж таки, рахуючись з великим впливом петроградської української громади, М.Грушевський вважав недоречною дискредитацію в очах уряду багатьох її поважних і заслужених діячів. Він бачив вихід у пошуках компромісу, шлях до якого виявився хоч і складним, але плідним. Як відомо, Центральна Рада визнала за необхідне довести до відома російського уряду волю українського народу самому лагодити автономний лад в Україні і вимагати від останнього декларувати таке право відповідним законодавчим актом. У петиції петроградської Української громади такого пункту не було. Отже, йшлося не просто про некоординованість її дій з Центральною Радою, а про суттєві політичні розходження. Під час перебування представників українських організацій Петрограда у Києві в ході гострих дебатів Центральна Рада, за свідченням М.Грушевського, дуже обережно підводила їх до розуміння того, що “без її уповноваження Петерб/урзька/ громада не має ніякого права виступати з якими-небудь представленнями перед Російським урядом”. Тим часом, як писав М.Грушевський, “петербурзьким делегатам не проходило через зуби признання прерогатив Ц.ради як єдиного національного політичного центру, супроти котрого петербурзька громада, призвичаєна останніми часами дивитись на себе, як на властивий політичний центр, мала б зійти на просту експозитуру”.²⁵ Зрештою вона таки погодилася з цим і пообіцяла надалі працювати за вказівками і у порозумінню з Центральною Радою. Тепер остання мала змогу давати петроградській Українській

громаді доручення виступати від її імені перед Тимчасовим урядом, а один з членів громади міг представляти українського комісара при ньому. Проте цей компроміс ще не означав остаточного налагодження стосунків між Центральною Радою та петроградською українською громадою. Справу довершило саме життя: значна частина її діячів виїхала з Петрограда до Галичини і до Києва, а ті, хто залишився, “перестали претендувати на яку-небудь самостійну політичну роль і погодилися з становищем представників Київського центру”.²⁶

Але петроградський український осередок і надалі залишався найвпливовішим у Росії. В місті двічі на тиждень виходив орган Петроградського комітету УСДРП газета “Наше життя”, матеріали якої дозволяють, зокрема, уявити, як склалися стосунки українських соціал-демократів з більшовиками. У редакційній статті 12 квітня 1917 р. повідомлялося, що ще 28 березня ЦК УСДРП за згодою представника ЦК партії В. Винниченка звертався з заявою до керівництва РСДРП(б) в справі визначення шляхів полагодження взаємин цих двох партій. У заяві підкреслювалося, що вони “мають однакову ціль і спільну що до перебудови соціального ладу, програму”, але разом з тим наголошувалося, що УСДРП “ні в якому разі не може легковажити національне питання, особливо, коли національний рух йде поруч з зростом визвольних ідей в народі...” Щодо бажаного для українського народу ладу УСДРП писала: “цей лад — національно-територіальна автономія України з забезпеченням прав національних меншостей”. Петроградський комітет УСДРП, враховуючи підготовку РСДРП(б) до свого чергового з'їзду, у цитованому документі порушував ряд принципів питань: про необхідність об'єднання пролетарських груп на виборах до Всеросійських

Установчих зборів; про включення пунктів про федерацію Росії і національно-територіальну автономію України; висловлював жаль з приводу того, що організації РСДРП(б) в Україні налаштовані на централізм. Зрештою, ЦК РСДРП(б) пропонувалося об'єднати "заходи районних груп РСДРП в відношенні до національних с.-демократичних партій взагалі і зокрема до української..."²⁷

ПК УСДРП прямо запитував, чи згоден ЦК РСДРП(б) "з принципом національних організацій пролетаріату, цілком незалежних, а також з федеративним устроєм Всеросійської с.-демократичної робітничої партії і її Центрального Комітету?". В разі неможливості дати конкретну відповідь до з'їзду останньої, ЦК УСДРП прохав хоч би висловитися щодо можливого розвитку подій. В отриманій після довгого чекання відповіді однозначно говорилося, що більшовицька партія "завжди була проти принципа національних розмежувань організацій пролетаріату"²⁸ і тому тепер лише підтверджує це положення. Жодного натяку на автономію України чи то федерацію в Росії не було.

З подібним запитом ПК УСДРП звертався і до Організаційного комітету РСДРП (меншовиків), але відповіді взагалі не отримав, а з розмов зрозумів, що той до з'їзду не вважає себе повноважним відповідати на програмні питання. Спроби об'єднання сил більшовиків, меншовиків та національних соціал-демократій вилилися лише у створення організаційної комісії по скликанню їхнього всеросійського з'їзду для з'ясування напрямків програм і тактики, в якому мали взяти участь і українські соціал-демократи.²⁹

Публікації газети "Наше життя" відіграли велику роль у розвитку національної самосвідомості українців Петрограда, в ознайомленні їх з подіями на батьківщині.

Газета повідомляла про підготовку і проведення Національного конгресу, роботу численних національних з'їздів, про хід кампанії збирання коштів до Українського національного фонду тощо. Активно діяло і спеціальне інформаційне бюро, яке щодня з 11 ранку до 7 вечора відповідало на запитання стосовно стану загальноукраїнських справ.³⁰

9 квітня 1917 р. ПК УСДРП влаштував у манежі гвардійського гренадерського полку концерт-віче. На нього прийшло понад п'ять тисяч матросів, солдатів, офіцерів, робітників та представників демократичної інтелігенції. Учасники українського віча вітали Центральну Раду, Національний конгрес і заявили про бажання всіма силами сприяти якнайшвидшому наданню Україні національно-територіальної автономії. Перед початком концерту Є.Нерошович проголосив промову на тему "Наша народна самодіяльність". Величезний успіх мав хор співочої команди Семенівського полку.³¹

Тим часом серед українців у місті тривала організаційна робота. 27 березня і 5 квітня 1917 р. відбулися перші українські мітинги і утворилася Українська соціал-демократична рада у 180-му піхотному полку. Їй доручалося налагодження зв'язку з ПК УСДРП, до якого рада направляла свого представника. Скликані радою 9 квітня чергові збори ухвалили домагатися від Всеросійських Установчих зборів впровадження національно-територіальної автономії України в складі федеративної Росії, а також всіляко підтримувати ради робітничих і солдатських депутатів і разом з тим — вітати орган УСДРП "Наше життя".³²

8 квітня 1917 р. організація робітників-українців виникла на Трубочному заводі Петрограда. Її члени, обміркувавши справу організації усього робітництва міста, ухвалили звернутися до працюючих на інших підприємствах з пропозицією створювати свої

національні гуртки і посилати представників до "Комісії по організації українського робітничого клубу". Перше засідання останньої відбулося 11 квітня 1917 р. 13 квітня резолюцію з вітаннями Центральній Раді, ЦК УСДРП та "Робітничій газеті" у Києві та газеті "Наше життя" у Петрограді ухвалило віче 400 робітників-українців Путиловського заводу. На цьому зібранні було також засновано "Організацію Путиловського заводу Української соціал-демократичної робітничої партії".³³

Проведена серед українців Петрограда величезна організаційна робота давала відчутні наслідки. Надзвичайні збори українських організацій міста в середині червня 1917 р. одностайно підтримали резолюцію про схвалення 1-го Універсалу Центральної Ради. "Вітаючи Універсал Української Центральної Ради, — говорилося у цьому документі, — даем тверду заяву, що організована автономна Україна в федеративному зв'язку з Росією є і буде міцними підвалинами революції і допоможе другим народам Росії здобути землю і волю".³⁴ Підписали його Українська соціалістична фракція при з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів, Українська фракція при виконкомі Всеросійської ради селянських депутатів, петроградські комітети УСДРП та УПСР, Українська фракція при Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів та Український соціалістичний робітничий клуб "Праця". Отже, в головному питанні — про національно-територіальну автономію — українські організації виступили єдиним фронтом.

3. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВІЙСЬКАХ ПІВНІЧНОГО ФРОНТУ

Висвітлюючи події в Петрограді, не можна обминути питання про їхній вплив на активізацію українського руху серед солдатів і офіцерів у частинах, які діяли на Північному фронті, а також у військових гарнізонах ряду міст цього регіону. Особливо плідно працювала Виконавча українська рада XII армії, дислокованої в районі Риги. В ній було близько 110 тисяч українців, а її 21-й корпус, повністю сформований в Україні, взагалі складався переважно з українців.³⁵ Отже, не дивно, що насамперед висувалася вимога українізації саме цього підрозділу. Для його поповнення в армії велася робота по виявленню українців серед солдатів та офіцерів інших частин.³⁶ 21 червня 1917 р. Виконавча українська рада XII армії вже вдруге зверталася до військового міністра та Українського Генерального Військового Комітету з проханням зробити все можливе для прискорення перейменування корпусу в український і поповнення його виключно українцями.³⁷

Проте це не був єдиний напрямок діяльності Виконавчої української ради армії. Вона постійно відстежувала хід подій як в центрі країни, так і в Україні, робила все можливе для налагодження контактів з військовими організаціями останньої, неодноразово направляла своїх представників до Києва. 29—30 травня 1917 р. у Ризі відбувся з'їзд 200 делегатів-українців, які мали виїхати до Києва для участі у Всеукраїнському військовому з'їзді. Виконавча українська рада зібрала їх для визначення позиції з ряду важливих питань, які мали порушуватися у Києві. В ухваленому делегатами рішенні було записано: домагатись негайного визнання права України на

автономію, передачі земель до Українського земельного фонду без викупу, українізації війська шляхом виділення українців з частин, де їх небагато, не поповнювати українським контингентом неукраїнських частин, створення окремих українських підрозділів у тилу. Окремим пунктом виділялася вимога про поповнення 21 корпусу за рахунок українців з інших частин. Але резолюція не обмежувалася лише військовими справами. В ній також йшлося про українізацію школи із збереженням прав національних меншин на навчання рідною мовою, переведення на українську мову богослужіння, запровадження при Тимчасовому уряді посади міністра з українських справ тощо. 30 травня 1917 р. до земляків приєдналися представники 9 Сибірського та Усть-Двінського полків. На вокзалі під спів "Заповіту" відбулися проводи делегатів.³⁸

Успіхом у своїй діяльності українські організації XII армії значною мірою завдячували органу Виконавчої української ради газеті "Український голос", яка з 14 червня 1917 р. виходила у Ризі. На її шпальтах публікувалися рішення Виконавчої української ради, в тому числі і від 6 червня 1917 р. по доповіді про ставлення Тимчасового уряду до української справи з протестом про "спроб заборонити 2-й Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві. Цей документ також містив вимогу до Тимчасового уряду про визнання українців, як окремої нації, негайного підтвердження спеціальним декретом права України на автономію. 20 червня 1917 р. одностайно підтримало Центральну Раду "як свій рідний урядовий орган" зібрання Ризької української військової громади. Його учасники оцінили появу 1-го Універсалу, як "здійснення волі українського народу і залог кращої долі його".³⁹

На 2-му з'їзді українців XII армії, який працював 5—10 липня 1917 р., під час обговорення Універсалу зазначалося, що “російське громадянство у більшості своїй зовсім не знає” змісту домагань українців і тому “дивиться на Універсал вороже”. Делегати з'їзду констатували, що відчувши силу українського руху, Тимчасовий уряд, зрештою, “щочав поступатись” і тому вони вирішили “підтримувати та проводити в життя цілком увесь Універсал”. “З українцями солідаризувалися представники латишів та литовців. Останній, зокрема, заявив: “Ми, литвини, будемо підтримувати вас, українців, бо ви на конгресі* подасте голос і за нас...”⁴⁰

Виконавча українська рада XII армії з обуренням відреагувала на повідомлення про розстріл у Києві кірасирами козаків-богданівців і 31 липня 1917 р. ухвалила рішення направити з цього приводу телеграму протесту військовому міністрові О. Керенському.⁴¹

8 серпня 1917 р. зібрався 3-й з'їзд українців XII армії, на який прибули 250 делегатів. Він скликався як надзвичайний в зв'язку з появою “Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріату Тимчасового уряду на Україні”, яка обмежувала територію автономної України п'ятьма губерніями — Київською, Волинською, Подільською, Полтавською та Чернігівською, навіть без таких корінних українських повітів, як Стародубський, Мглинський, Новозибківський, Суражський.⁴² Заслухавши повідомлення делегатів, які щойно повернулися з Києва, де вони з'ясовували становище вищих українських владних інституцій, з'їзд в ухваленій резолюції закликав “до мобілізації всіх українських сил і ведення рішучої політики за для досягнення широкої

* Йдеться про вересневий 1917 р. З'їзд народів у Києві. — А.Г.

національно-територіальної автономії України".⁴³ Окремо зауважувалося, що "одступлення (в інструкції Генеральному Секретаріатові) Тимчасового уряду від декларації 3 липня до українців свідчать, що від нього вже нічого чекать правди, і таким чином примушує нас іти по шляху Фінляндії, бо куцої автономії нам не треба".⁴⁴ Делегати з'їзду закликали усіх українців рішуче домагатись найширшої національно-територіальної автономії, пам'ятаючи слова 1-го Універсалу про те, що однині вони мають самі творити своє життя. Учасники з'їзду — представники губерній та повітів, які за серпневою "Інструкцією" Тимчасового уряду опинилися поза межами автономної України, у своїй окремо прийнятій на з'їзді резолюції записали: "Ми..., мешканці Катеринославської, Харківської, Херсонської, Таврійської губерній, Кубанської області і українських повітів Холмської, Воронежської та Бесарабської губерній в числі 83 чоловік від 41500 озброєних українців, почуваем себе одірваними (по інструкції Тимчасового уряду) від України, але будучи міцно зв'язаними з нею інтересами, як національними, так і соціальними, рішуче заявляем: на інструкцію не звертаєм жодної уваги і визнаємо себе підлежними тільки українським інституціям самоврядування і будем міцно боронить їх права та вольності".⁴⁵

31 серпня 1917 р. засідання Виконавчої української ради XII армії вирішило надіслати на адресу Центральної Ради та О.Керенського телеграми про підтримку дій уряду з засудженням виступу Л.Корнілова та його спільників.⁴⁶

Активно розвивався український рух у військових гарнізонах ряду інших міст північного регіону європейської частини Росії. Майже 2 тисячі учасників зібралися 9 квітня 1917 р. на український мітинг у

Гельсінгфорсі. Присутні на ньому солдати та офіцери вирішили звернутися з привітаннями до петроградських та київських українських організацій, висунули вимоги забезпечення надходження у місто українських газет та літератури, утворення українських комітетів на суднах та у ротах. На 16 квітня 1917 р. призначалася масова українська маніфестація під національними прапорами і гаслами національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії. Пролунали також вимоги негайного виділення українців в окремі частини і було оголошено про збирання коптів у фонд петроградської газети "Наше життя". Учасники мітингу надіслали вітання Українській національній раді Петрограда "від українців, закіннутих долею в холодну Фінляндію".⁴⁷

Вимоги національно-територіальної автономії та українізації армії 11 червня 1917 р. висунули учасники мітингу солдатів-українців Оранієнбаумського гарнізону. Обравши Тимчасову українську раду, вони поклали на неї завдання організації мітингів, бібліотек-читалень, налагодження передплати української преси тощо.⁴⁸

За надання повноти влади Центральній Раді та її Генеральному Секретаріатові "в межах етнографічної України" наприкінці жовтня 1917 р. висловилися українські організації Пскова, які із захватом відреагували на повалення Тимчасового уряду. Їхній орган газета "Український голос" пропонував на виборах до Всеросійських Установчих зборів віддати голоси за список партії українських есерів.⁴⁹

Активне втручання українських військових організацій у політичне життя Росії наштовхнулося на повне несприйняття з боку більшовиків, які у жовтні 1917 р. прийшли до влади. Газета "Киевлянин" 8 грудня 1917 р., зокрема, повідомляла, що останні заарештували 31 члена Української ради Північного фронту.⁵⁰ Проте

цей процес вже неможливо було зупинити. Близькість революційного Петрограду і вплив діяльності петроградської української громади сприяли дальшому зростанню українського руху в армії.

4. УКРАЇНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА ПІВДЕННИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЇ

Одними з перших виявили політичну активність українські осередки Москви. Вже 19 березня 1917 р. загальні збори міської організації української соціал-демократичної партії доручили своєму міському комітетові направити на адресу Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів відповідні ухвали з вимогами звернутися до Тимчасового уряду в справі про повернення засланих царатом до Сибіру та інших віддалених регіонів Росії полонених-галичан і надати останнім право вільного проживання на теренах усєї держави, а також про повернення їм конфіскованої власності. 26 березня 1917 р. на зборах московської організації УСДРП порушувалося питання про "переведення через Установчі збори національно-територіальної автономії України". Останню постанову настійно пропонувалося довести до відома Тимчасового уряду через посередництво Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів.⁵¹

На загальних зборах української колонії в Москві 18 квітня 1917 р. було засноване Організаційне бюро з 11 представників усіх українських організацій міста з метою об'єднання їхніх дій.⁵²

На теренах європейської Росії найбільший розмах українського руху спостерігався у повітах, які раніше входили до складу Слобідської України. Особливо яскравим прикладом можуть слугувати події в Острогожському повіті Воронежської губернії, який тяжів до Харківщини і підтримував тісні зв'язки з її губернською Українською радою. У повітовому українському з'їзді, що відбувся в Острогожську 25 травня 1917 р., взяли участь представники 15 волостей.

Це були посланці "Просвіт", кооперативів, різних українських гуртків тощо. Навіть короткий перелік питань, порушених на цьому з'їзді, дає можливість відзначити достатньо високий рівень національної свідомості членів місцевих українських осередків і розуміння ними завдань руху за національне відродження. Ось теми проголошених доповідей: "Острогожськ та його минуле", "Автономія України і федерація", "Якої нам треба школи?", "Київський Національний конгрес і Харківський губернiальний з'їзд український". Нагадавши про минуле Острогожчини, доповідач запропонував згадати, "хто ми і чиїх батьків"! Отже, не випадково до резолюцій з'їзду увійшли вимоги національно-територiальної автономії України, негайної, по можливості, українiзації школи та урядових iнституцій. Обраній на з'їзді повітовій Українській раді доручили реалізацію ухвалених рішень. На завершення було оголошено про збирання коштів до Національного фонду і прийняті вітання на адреси Центральної Ради та харківської губернської Української ради.⁵³

2 червня 1917 р. представник повітової острогожської Української ради на з'їзді благочинних повіту вніс на обговорення питання про ставлення місцевого духовенства до автокефалії української церкви. Він закликав приєднатися "до постанов Подiльського, Волинського, Пiлтавського єпархіальних з'їздів і прийняти резолюцію про здійснення автономії". І хоч розв'язання цього питання було відкладено до наступного зібрання, "окремі священники, — як вазначалося у повідомленні про цю подію, — прохали представника передати, що вони цілком згодні з постановами як єпархіальних з'їздів, так і з постановами українського з'їзду в Острогожську..."⁵⁴

Тим часом, намагання українського населення південних губерній Росії стати на шлях відродження своєї

національної самодостатності наштовхувалися на серйозний опір, як з боку урядових структур, так і значної частини громадськості. Коли, наприклад, у містечку Миронілля на Курщині члени культурно-просвітнього товариства “Общество любителей драматического искусства” на зборах 4 квітня 1917 р. вирішили перетворити його на українську “Просвіту”, взявши за основу статут “Просвіт”, опублікований харківським “Рідним словом”, вони зіткнулися із запереченнями опозиційних елементів, які твердили, що населення Миронілля не українське, а українізоване великоросійське! Лише після тривалих суперечок, наведення аргументів з історії та етнографії і навіть аналізу більшості місцевих прізвищ збори значною більшістю голосів схвалили ідею створення “Просвіти”, яка відразу ж розгорнула діяльність.⁵⁵ У селі Червона Слобода, Путивльського повіту на Курщині, сільський схід, шукаючи можливість відродити українську мову, висловився за підтримку Центральної Ради у її домаганнях автономії України, а також вирішив звернутися до неї з проханням “зробить своє распоряженіє” аби діти навчалися рідною мовою. Для цього село потребувало приїзду нової вчительки та отримання українських підручників.⁵⁶

Долаючи численні перешкоди, зрештою досить успішно розгортався рух за національне відродження в ряді місць компактного проживання українців у центральних губерніях Росії. Усі свої надії українські осередки неодмінно пов'язували з існуванням і діяльністю Центральної Ради. У цьому плані показові резолюції 1-го з'їзду селян-українців Саратовської губернії, який відбувся 16 липня 1917 р. Незважаючи на гарячий час жнив, на нього прибули 100 делегатів від шести повітів. Вони ухвалили рішення “звернутись до Укр. Ц.Р. з проханням прийти на оборону інтересів

селян-українців перед Російським Правительством", а самим "для спільної самооборони і боротьби за краще життя" зорганізуватися в союз селян-українців Саратовської губернії. З'їзд просив Центральну Раду зарезервувати одне місце для представника останнього під час скликання Всеукраїнських Установчих зборів, а також врахувати інтереси селян-українців, які опинилися поза межами батьківщини, але бажали повернутися назад, при розв'язанні земельного питання. Пролунали й побажання, аби Центральна Рада винайшла можливість посприяти переселенню в Україну ще до скликання Всеукраїнських Установчих зборів тих з них, що не мали вже сил залишатися на чужині. Для реалізації рішення про створення союзу селян-українців Саратовської губернії з'їзд обрав комітет, якому доручив вироблення статуту організації. Після проголошення на з'їзді 1-го та 2-го Універсалів Центральної Ради делегати виявили готовність "всіма силами допомагати українському народові в його домаганню автономного ладу на Україні і голосувати на виборах до Установчих зборів за таких тільки кандидатів, які будуть обстоювати федеративно-демократичну республіку в Росії і національно-територіальну автономію України".⁵⁷

Від Новоузенської повітової Української ради, Самарської губернії, Генеральне секретарство народної освіти отримало повідомлення від 1 серпня 1917 р. про те, що остання в погодженні з повітовим земством сподівається українізувати початкову школу на українських слободах, де мешкало понад 80 тисяч українців, чи, як зазначалося у документі, "малоросів, як вони себе ще не одвикли прозивати".⁵⁸ Новоузенська Українська рада писала також, що має необхідні кошти, але потребує допомоги у придбанні підручників. В процесі українізації навчання передбачалося і збереження викладання державної російської мови.

Український рух набрав сили і в інших регіонах європейської Росії, зокрема — на Дону, Кубані, Чорноморщині, де українці, як вже згадувалося вище, становили великий процент серед населення. У скликаному Українською громадою П'ятигорської округи 23 квітня 1917 р. Українському народному вічі взяли участь понад 5 тисяч осіб. Віче заявило про визнання Української Центральної Ради “за представника й оборонця прав українського народу, котра має обстоювати демократичну фєдеративну республіку Росії при національно-територіальній автономії України...” Від російського Тимчасового уряду учасники акції зажадали негайного проголошення декларації про широку автономію України та інших недержавних націй і ухвалили зібрати у П'ятигорську з'їзд українців Кавказу для обговорення питання про шляхи забезпечення їхніх національних потреб. В одній з резолюцій віче записало, що право доведення до успішного завершення справи автономії України та здійснення контактів з Тимчасовим урядом має належати Українській Центральній Раді, “якій ми віримо і яку всіма силами будемо підтримувати”, — зазначалося далі.⁵⁹

Прагнення до відродження національної самодостатності спостерігалось й серед українців Кубані. На початку травня 1917 р. у Катеринодарі на засіданні професійної педагогічної секції 1-го Кубанського вчительського вільного з'їзду після доповіді “Про українську школу” і обговорення питання про викладання українською мовою вирішено було “принципово погодитись з потребою негайного заведення в Кубанському краю навчання рідною мовою”.⁶⁰ При цьому зазначалося, що російська мова залишається державною.

Дещо повільніше відбувалася консолідація сил українства на Чорноморщині. Тут рух за національне відродження наштовхнувся на серйозну протидію з боку місцевої адміністрації та шовіністично налаштованих верств суспільства. Лише 30 липня 1917 р. у Новоросійську зібрався скликаний українською громадою з'їзд українських організацій та сільських громад з українським населенням із залученням представників української частини Кубані. Делегати відзначили факт переважання українців серед місцевого населення і заявили про визнання Центральної Ради своїм найвищим крайовим органом. Вони стоячи вітали проголошення обох її Універсалів і ухвалили "приєднатись вкупі з Кубанщиною до автономної України".⁶¹ Проте на місцях ситуація виявилася значно складнішою. Про це, зокрема, свідчили відповіді на анкету Генерального секретарства народної освіти Центральної Ради, розіслані восени 1917 р. її театральним відділом. Так, з Геленджика у жовтні повідомляли про постійне нерозуміння з боку властей і перешкоди на шляху розгортання діяльності місцевої "Просвіти". І все ж таки остання на осінь 1917 р., навіть не маючи свого приміщення і відчуваючи нестачу коштів, встигла багато зробити для українського населення навколишніх сіл та хуторів. Вона влаштовувала аматорські вистави п'єс української драматургії, концерти хорового співу та української народної пісні, організовувала мітинги, забезпечувала передплату у Краснодарі українських газет — київських "Народної волі" та "Нової Ради", місцевого "Чорноморця", купувала українську літературу. Надсилаючи анкету до Центральної Ради, голова "Просвіти" висловив сподівання на допомогу з боку останньої.⁶²

2 серпня 1917 р. Український комітет Ростова-на-Дону скликав віче українців міста і селища Нахичевань. Після

доповіді члена комітета, який щойно повернувся з Києва, де брав участь у роботі сесії Центральної Ради, були оголошені 1-й та 2-й Універсали. Учасники зібрання заявили про приєднання до рішень Центральної Ради, визнали її вищим урядом України і ухвалили рішення звернутися до неї по допомогу у реалізації заходів, спрямованих на забезпечення національного відродження українців Донщини. Ростовське віче вітав член петроградської Української ради В.Мазуренко, який окремо звернувся до українців-галичан із закликом іти разом до спільної мети. Потім було обрано комітет допомоги галичанам.⁶³ У Ростові-на-Дону діяв також "Гурток українців з Галичини і Буковини", який здійснював велику культурно-просвітницьку роботу не лише у місті, але й у повітах.⁶⁴ Проте й тут український рух наштовхувався на серйозні перешкоди. В опублікованому 26 серпня 1917 р. у "Новій Раді" дописі з Ростова-на-Дону звертається увага на намагання місцевої преси ігнорувати діяльність українських організацій. На одному з мітингів представник кадетів взагалі заявив, що українців "нема, не було й не буде".

Тим часом активізації українського руху на теренах Росії сприяло розгортання підготовчої кампанії по скликанню на вересень 1917 р. 1-го Всеукраїнського з'їзду "Просвіт", на якому передбачалося і представництво посланців "Просвіт" з-поза меж України.⁶⁵ У рішеннях згаданого з'їзду з організаційних питань зазначалося, що "в кожному районі, який відрізняється умовами", могли закладатися спілки "Просвіт" "незалежно від адміністративних кордонів". Цей пункт мав особливе значення для суміжних з Росією місцевостей Слобожанщини, де багато "Просвіт" діяло у сусідніх російських губерніях.⁶⁶

Велику роль на місцях відіграла українська преса.

Ряд видань вже згадувався вище, а на осінь 1917 р. у Катеринодарі, на Кубані, почав виходити тижневик "Чорноморець", Українська ж громада Ставрополя з 1 вересня 1917 р. задіяла двотижневик "Ранок".⁶⁷

5. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ НА ЗАКАВКАЗЗІ

Географія українського руху на теренах колишньої Російської імперії постійно поширювалася. Значного розмаху він набув і на Закавказзі. Першим кроком до організації стала публікація у газеті "Закавказская речь" статті-звернення "до українців, малоросів і хохлів!". Потім 9 квітня 1917 р. відбулися організаційні збори Української громади Тифліса, які обрали Українську раду і схвалили її статут. На травень 1917 р. українська громада міста налічувала понад 300 членів. 5 травня вийшов перший номер її газети "Українські вісті Закавказзя".⁶⁸ 14 травня 1917 р. загальні збори громади заслухали доповідь її представника про поїздку до Києва та Катеринослава і про участь у роботі Українського Національного конгресу. Збори затвердили статут громади, ухвалили рішення про створення видавництва для друкування необхідних книжок, газет та відозв українською мовою. До щойно закладеного видавничого фонду вдалося зібрати 150 карбованців. Для поповнення коштів 23 травня 1917 р. у Тифліському народному домі влаштували виставу "Мати-наймичка", а 25 травня у приміщенні військової школи — український вечір. Останній розпочався лекцією на тему "Українське національне відродження і наші завдання". Наприкінці ця акція переросла у національний мітинг, в ході якого промовці запропонували вжити негайних заходів до збирання сил українців, розпорошених по різних куточках Закавказзя, зробити все можливе для пробудження їхньої приспаної національної свідомості. Учасники мітингу заявили про приєднання до домагань Центральної Ради щодо надання Україні національно-територіальної автономії, запровадження в Росії федеративного устрою.⁶⁹

Тут здається доречним згадати, що ще 2 травня 1917р. студенти грузини та українці, які навчалися у вищих учбових закладах Харкова, у резолюції спільних зборів записали: "Вважаючи, що мета і завдання грузинського та українського народів перед Установчими зборами однакові, перші об'єднані збори студентів грузини та українців визнають за необхідне утворення блоку студентських грузинських та українських організацій на спільній платформі майбутньої перебудови Російської держави на федеративно-демократичну республіку і висловлюють надію, що до цього блоку найтісніше приєднаються представники тих пригнічених раніше народів, яким дорога майбутня воля своєї вітчизни".⁷⁰ Передбачалося, що до цього блоку увійдуть і організації інших народів і він стане "блоком недержавних націй". У примітці, до речі, зазначалося, що документ написаний російською мовою саме тому, що вона зрозуміла і для українців, і для грузинів.

8 серпня 1917 р. загальні збори Української громади Тифліса заслухали звіт про її діяльність з 9 квітня 1917 р. і замість тимчасового обрали постійний склад Української ради. Більшість голосів отримали кандидати від УПСР. Загальні збори громади 23 серпня 1917 р. розглянули питання про шляхи залучення до активної роботи усіх її членів відповідно до їхніх здібностей і виступили з ініціативою скликати у Тифлісі представників усіх українських організацій Закавказзя.⁷¹

Поступово до політичного життя прилучалися й українці в інших районах регіону. Проти "Інструкції" Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові у серпні 1917 р. заявили рішучий протест члени української громади Батума, як цивільні, так і військові. Цей документ 23 серпня 1917 р. з'явився на сторінках "Нової Ради". Ось його фрагмент: "...обміркувавши сучасне становище України та відношення Тимчасового уряду до

виставлених Центральною Радою вимог, гостро протестуємо проти виключення з автономної України історично їй належних і кров'ю українською нерозривно спаяних губерній Харківської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської і тих повітів, які сумежать з Україною і мають більшість мешканців українців, визнаючи Центральну Раду, яко єдину виразницю бажань усього українського народу, ми прохаємо домагатись і ні на крок не відступатись від виставлених домагань Тимчасовому урядові".⁷²

Восени 1917 р. завершилося об'єднання робітників-українців на залізницях Закавказзя. Їхні установчі збори 8 жовтня 1917 р. заклали Українську спілку залізничників Закавказьких залізниць. Щоправда, вона об'єднала переважно працюючих у Тифлісі. На зборах підкреслювалося, що об'єднання залізничників у спілку має відбуватися під гаслом "автономна Україна у федеративній Росії". На завершення роботи присутні ухвалили направити вітання Центральній Раді та українській громаді Тифліса.⁷³

Масового розмаху набрав український рух у частинах російської армії на Кавказькому фронті. У червні 1917 р. виникла Українська військова громада в Ерзерумі. Її очолила рада з 35 представників різних військових частин району. На Українську раду покладалося завдання "згуртувати та зміцнити всіх українців Ерзерумського району на національному ґрунті, заснувати на Кавказі українські військові частини, підготувати агітаційно українські маси до нового автономного ладу на Україні та до наближення Установчих зборів".⁷⁴ Кошти ради склалися з членських внесків та прибутку від вистав і концертів. Велику виховну роботу вели засновані Українською радою читальня та школа для солдатів-українців. Активно започатковувалися заходи в справі українізації

армії. Представники Української громади Ерзерума взяли участь у спільній з військовими комісарами військ Анатолійського узбережжя параді, що зібралася у Тифлісі і ухвалила направити делегата до Києва з метою узгодження з Центральною Радою військових справ на Кавказькому фронті.⁷⁵

3 червня 1917 р. тут діяла, долаючи усі перешкоди, Українська громада Трапезунда (Туреччина), яка також налагодила зв'язки з Центральною Радою. Про кількість членів цієї громади можна судити хоч би по факту розповсюдження червневого випуску газети "Вісти української громади у Трапезунді": протягом дня розійшлося 1000 примірників.⁷⁶ Трапезундська громада спиралася на підтримку діючих в армії осередків УПСР, УСДРП та інших українських організацій, в тому числі Українського військового комітету військ Анатолійського узбережжя, що об'єднував солдатів та офіцерів 2-го та 5-го корпусів і Трапезундського укріпленого району. Разом з тим, газета "Вільне життя" свідчила, що виконкоми рад солдатських депутатів та "взагалі російські організації ставляться дуже вороже до українців", "просто їдять українську громаду м.Трапезунд", особливо російський "Трапезундский военный листок".⁷⁷

Але прагнення українців до досягнення своєї національної сутності було сильнішим за будь-які перешкоди. Опинившись далеко від батьківщини у місті Мамахатун, вони 24 серпня 1917 р. зібралися на своє перше українське віче і вирішили закласти "Український військовий курінь". На нього покладалося об'єднання сил і налагодження контактів з Ерзерумською військовою крайовою українською громадою. Щоправда, і тут, як у Трапезунді, спостерігалось вороже ставлення до українського руху з боку росіян, які характеризували українські організації як

недемократичні і такі, що ведуть до відокремлення України від Росії.⁷⁸

У жовтні 1917 р. Український військовий комітет військ Анатолійського узбережжя розгорнув підготовку до скликання у Трапезунді 1-го Українського військового з'їзду Кавказького фронту. Враховуючи розпорошеність українців по всьому фронту, розташована у Тифлісі Українська військова рада для з'ясування стану їхніх організацій розіслала усім національним осередкам у війську анкету. На практиці справу створення національних військових формувань мала вирішувати спеціальна "Рада національностей" (вона об'єднувала зусилля військових союзів грузин, вірменів, українців та інших націй). Поряд з "Радою національностей" утворився "Комітет по націоналізації військ на Кавказі", до якого увійшли по два представники від кожного національного союзу. Цей комітет готував питання для розгляду їх Радою національностей. Впроваджувати ухвалені рішення передбачалося через комісара фронту, який теж брав участь у засіданнях і ради, і комітету.⁷⁹ I-й Український з'їзд Кавказького фронту відбувся 25—31 жовтня 1917 р. у Трапезунді. Делегати обрали Українську військову раду Кавказького фронту у складі 23 осіб.⁸⁰

Справа українізації війська рухалася вперед у постійному подоланні опору опозиційних сил. У передовиці тифліського "Вільного життя" від 19 жовтня 1917 р. відзначалося, що дуже часто спроби українізації виявлялися марними, бо "російська військова влада і навіть російська демократія ставилися до нашої національної справи вороже, роблячи всякі перешкоди нашим заходам..."⁸¹ І все ж таки у Батумі 19 листопада 1917 р. революційним шляхом сформовано перший батальйон полку імені Максима Залізняка, а у Трапезунді — перший гарматний тяжкий дивізіон імені

Сагайдачного.⁸² Проте це свідчило лише про незначні успіхи місцевого характеру, що, зокрема, підтверджує зміст телеграми-протесту Ерзерумської Української ради, направленої наприкінці листопада 1917 р. до газети "Вільне життя". В ній засуджувалося гальмування процесу становлення національних частин та визнання українських організацій в армії, що зрештою призводило до неконтрольованих масових втеч солдатів-українців з Кавказького фронту на батьківщину, особливо після отримання відомостей про проголошення 3-м Універсалом утворення Української Народної Республіки.⁸³

Акт проголошення 3-го універсалу урочисто відзначався 19 листопада 1917 р. усією українською громадськістю Тифліса. У церкві в Олександрівському саду відслужили молебен по Тарасові Шевченку і надіслали вітання Українській Центральній Раді.⁸⁴

6. ЗГУРТУВАННЯ СИЛ УКРАЇНЦІВ СИБІРУ ТА ТУРКЕСТАНСЬКОГО КРАЮ

З перших днів існування Центральної Ради під жовто-блакитні прапори стали українські організації Сибіру. Під гаслами автономії України 10 березня 1917 р. маніфестували спочатку не досить численні українські організації Томська.⁸⁵ Солдати-українці гарнізону міста вітали скликання Українського Національного конгресу, а представник студентської української громади Томська навіть брав участь в обговоренні доповідей у перший день його роботи.⁸⁶

Початок організації українців Томська було покладено з відновленням осередку партії соціалістів-федералістів, який існував тут ще у 1905 р. під назвою радикально-демократичного. Український клуб вдалося відкрити 12 березня 1917 р. Згідно статуту до нього приймали усіх українців, незалежно від політичних поглядів, майнового стану чи статі. На влаштоване клубом 16 березня 1917 р. загальне українське віче прибуло понад 300 чоловік. Місцеві соціалісти-федералісти виклали суть своєї програми: федеративна республіка, автономія України, свобода слова, зібрань, друку, створення національного земельного фонду. Віче надіслало міністрові внутрішніх справ Тимчасового уряду та Петроградській раді робітничих та солдатських депутатів телеграму українською мовою з побажаннями надання Україні національно-територіальної автономії і повернення на батьківщину засланих-галичан. 19 березня Український клуб обрав делегата на Український Національний конгрес, доручивши йому представляти і студентську громаду "Січ" та організацію УПСФ. Більшість членів томського Українського клубу склали солдати-українці місцевого гарнізону. Коли в місті виникло питання про

створення солдатських шкіл, вони зажадали відкриття для них навчальних закладів з українською мовою викладання. Томська рада робітничих і солдатських депутатів після певного опору все ж таки асигнувала на цю справу 700 карбованців для придбання українських підручників, а вчителів мали прислати міські українські організації. Підручники зрештою передплатили у київських книгарнях. Під час муніципальних виборів у Томську есефи вирішили виступити разом з коаліційним блоком соціалістичних партій — російських есерів, соціал-демократів та Бунду. Ті ж спочатку зволікали з погодженням, а з настанням виборів так і “не встигли” включити їх до списку соціалістичного блоку. Тоді українські організації оголосили бойкот виборів, оповістивши про це в листі до газети “Сибирская жизнь”. До їхнього протесту приєдналися грузинські есефи та сіоністи. На час демонстрацій 18 квітня 1917 р. лави учасників українського руху значно зросли. На вулиці вийшли члени Українського клубу, Томської громади соціалістів-федералістів, студентської громади “Січ”, організації солдатів-українців. Разом з ними виступили грузини, литовці, євреї. В ході акції збирали кошти до Українського національного фонду та для потреб Українського клубу. Віче недержавних націй, яке відбулося після демонстрації, вирішило створити блок недержавних націй для спільної участі у виборах до Всеросійських Установчих зборів. На середину травня до Українського клубу входило вже понад 340 осіб, він мав бібліотеку, читальню, драматично-музичний відділ. Серед українського населення спостерігався нестримний потяг до національного відродження, навчання батьківською мовою не лише через співи та відвідування вистав, але й читання української літератури, газет. Попит на видання українською мовою настільки зріс, що їх хронічно не вистачало, а Київ виявився нездатним

задовольнити усі прохання.⁸⁷ Подібний розвиток подій спостерігався не лише у губернському центрі, але й по менших містах. Наприклад, лист з Ново-Миколаївська, Томської губернії, надрукований у "Новій Раді" у липні 1917 р., дозволяє уявити ступінь активності місцевих українських організацій, зрозуміти, що їм доводилося діяти в умовах постійних нападок місцевої російської преси, зокрема соціалістичної, яка звинувачувала їх у контрреволюційності, поширенні анархії тощо. І це в той час, коли національні організації поляків, євреїв, латишів, представників мусульманських народів ніяких нарікань не викликали! І все таки заснована у місті "Просвіта" діяла, залучаючи все нових і нових членів. 4 червня 1917 р. загальні збори солдатів та офіцерів Ново-Миколаївського гарнізону ухвалили вимагати виділення їх в окремі роти або команди і негайної відправки на фронт для поповнення ними вже існуючих українських військових формувань. З відповідними запитами делегація військових-українців зверталася до Штабу Омської військової округи, до місцевого військового керівництва і до Ради робітничих і солдатських депутатів. Зрештою виконком останньої після довгих вагань все ж таки заявив про несвоечасність подібних заходів. Загальні збори Ради після гострих дебатів підтримали рішення виконкому. Але солдати-українці все ж таки розпочали формування "куріня. вільних українських козаків" приблизно в межах батальйону. Наполягали вони і на відправці на фронт, хоч виконком Ради загрожував їм "каторгою за ст.144". Будь-які розпорядження про повернення до своїх частин відкидалися зі словами: "слово козака не міняється!". Домагаючись задоволення висунутих вимог, вони телеграфували військовому міністрові, до мобілізаційного відділу, у Штаб Омської військової округи, Українській Центральній Раді та її Генеральному

Секрестаріатові. Від Центральної Ради надійшла відповідь з обіцянкою зробити все можливе для відправки українського формування на фронт. 20 червня 1917 р. у місцевій церкві був освячений прапор новоствореного куреня і відбувся молебень про дарування вільним козакам перемоги над ворогом.⁸⁸

Ще 14 березня 1917 р. Українське віче обрало Українську національну раду Барнаула. У ньому взяли участь городяни, військові та полонені-галичани. Учасники віча висунули вимоги про утворення демократичної федеративної республіки в Росії і надання національно-територіальної автономії Україні, виробили план відкриття українських клубів, бібліотек, читалень, початкових шкіл з українською мовою викладання, пропонуючи використати як вчителів полонених галичан та педагогів-українців, які перебували на засланні ще з часів царату.⁸⁹

На початку травня 1917 р. на адресу голови Центральної Ради надійшла телеграма з Красноярська від тисячі виселенців українців-галичан з Ангари та Мінусінська, яким дозволили виїхати до центральних губерній Росії, але вони не мали на це грошей. Проте вони прохали допомогти не лише коштами, але й у здобутті дозволу на повернення до українських губерній. Підписала документ Рада Красноярської української громади.⁹⁰

Хвиля українського відродження дісталася і до такого віддаленого куточка, як Мінусінськ. У травні 1917 р. тут на з'їзді вчителів міських та сільських шкіл розглядалося питання "про потребу націоналізувати школу, щоб усі народи мали можливість учитись рідною мовою". Але про необхідність українізації навчання спочатку навіть не згадували, хоч у повіті мешкало багато українців, а чимало сіл взагалі мали суцільно українське населення. Лише в ході обговорення

з'ясувалося, що більшість вихідців з України "цілком зберегли свою мову" і тому для них труднощі виникали якраз з вивченням російської. Після ж принципового визнання з'їздом права кожної нації на школу з викладанням рідною мовою логічним виявилось включення до правління вчительської спілки представника українців поряд з представниками інших національних меншин. Щоправда, серед делегатів були й такі, що твердили немов "українських шкіл у Мінусинському повіті не треба і що їх не буде". Для реалізації рішення про створення українських шкіл група вчителів вирішила насамперед з'ясувати кількість українських сіл у повіті, а вже потім просити правління вчительської спілки асигнувати певну суму на придбання української літератури та підручників. На наступному вчительському з'їзді передбачалося заслухати спеціальний реферат про українську школу. І все ж таки автор цього матеріалу, опублікованого 17 червня 1917 р. у "Новій Раді", мусив з сумом констатувати, що в самому Мінусинську українці у більшості перетворилися на "малоросів", "яких сучасне українське відродження мало, або і зовсім не зачепило". Тому й згуртувати їх в Українську громаду на середину червня 1917 р. ще не вдалося.⁹¹

Йдучи за географічним принципом далі на схід, зупинимося на ситуації в українському русі Туркестану. У його центрі Ташкенті поряд з 250 тис. місцевого населення мешкало до 70 тис. представників європейських народів, в тому числі значний відсоток становили українці. Загалом у Туркестанському краї кількість вихідців з України сягала до 500 тис.⁹² І хоч серед останніх, особливо у містах, було багато зросійщених або напівзросійщених елементів, з отриманням відомостей про піднесення національно-визвольного руху на батьківщині і утворення

Української Центральної Ради спостерігалоя пробудження національної свідомості. 25 березня 1917 р. зібралися установчі збори українців Ташкента, на яких вперше “залунали щирі, одверті промови на українській мові, уперше проспівано національний гімн “Ще не вмерла Україна”.⁹³ Збори обрали тимчасову раду, якій доручили скласти статут української організації краю. Вона мала називатися “Туркестанська Українська громада в Ташкенті”. Від її імені направили вітання Українському Національному конгресові у Київ, а надалі громада налагодила досить сталий зв'язок з батьківщиною. На травень 1917 р. Туркестанська українська громада об'єднувала 320 дійсних членів, поступово до неї приєднувалися представники інших міст, в яких також мешкали переселенці з України (Самарканда, Ашхабада, Коканда, Намангана, Андіжана, Мерва, Бухари, Вірного, Алма-Ати, Пішпека). Процес організації поволі поширювався на українські села Семиріччя, Самаркандської області (так званий Голодний Степ), Закаспію, Ферганської долини. Щоправда, через величезні відстані й погане сполучення важко було підтримувати між ними постійні контакти. У самому ж Ташкенті робота розгорталася досить плідно: працювали українські бібліотеки і читальні, український хор з 70 співаків, діяли курси української мови, історії та історії письменства, на яких викладали офіцери-бранці з Галичини. Туркестанська українська рада опікувалася притулком галичан, який утримував шевську, кравецьку, теслярну та гончарну майстерні і мав невеличку українську школу для малечі. Велася підготовка до заснування у Ташкенті клубу під назвою “Українська хата” тощо.⁹⁴

Повніше уявлення про діяльність Туркестанської української громади дають матеріали Першого Всеукраїнського українського з'їзду, який відбувся у

Ташкенті 14—18 січня 1918 р. Обраному з'їздом виконкому насамперед доручалося налагодити видання газети для українців, які мешкали у Туркестанському краї. Перший номер цього органу вийшов 19 березня 1918 р. під назвою "Туркестанська рада". У передовій статті зазначалося, що "...се вперше з'являється в Туркестанському краї українська газета, се вперше лунає отут українське рідне слово".⁹⁵

Газета нагадувала про труднощі українців-переселенців, розкиданих незначними купками на безмежних просторах Туркестанського краю, про утиски царської влади, яка будь-що намагалася викоренити в них національні почуття, а позбавивши їх рідної школи — примусити забути батьківську мову і культуру, розповідала про події в Україні після Лютневої революції, про зростання національно-визвольного руху, про "обрання цілим народом крайової управи — Української Центральної Ради враз зі своєю виконавчою владою — Генеральним Секретаріатом".⁹⁶ Окремо підкреслювалося, що Центральна Рада від вимог національно-територіальної автономії пішла далі, проголосивши у 3-му Універсалі від 7 листопада 1917 р. утворення Української Народної республіки поки ще у складі демократичної федеративної Російської республіки, але вже 12 січня 1918 р. у 4-му Універсалі вона заявила про повну незалежність і державну самостійність України. Поява такої інформації у міжпартійному політичному, економічному та літературному тижневику не могла не сприяти піднесенню українського національного руху у краї. До того ж поряд з розповіддю про події в Україні змальовувалася картина відродження місцевого українського життя. Йшлося про те, як по усіх великих містах і селах поставали українські громади, в тому числі — найбільші у Ташкенті, Ашхабаді, Мерві,

Казалінському і Петровському. Українські осередки діяли й у війську, а деякі українізовані підрозділи навіть вирушили влітку і восени 1917 р. в Україну.

У січні 1918 р. на Першому Всекрайовому Туркестанському українському з'їзді обговорювалися найневідкладніші питання — політичне, земельне, військове, освітнє тощо. Було створено керівний орган — “виконавчий комітет (крайову розправу) Всетуркестанської української крайової ради”, хоч саму раду передбачалося обрати найближчим часом. Згідно ухвал згаданого з'їзду українці Туркестанського краю мали “у всіх національних справах слухати і коритись наказам і вказівкам законної влади Української Народної Республіки”. А позаяк серед українців переважали селяни та робітники, то передбачалося боротися за якнайширші соціальні реформи і в тім напрямі, — як зазначалося далі, — “будемо йти руч-об-руч спільно зо всіма демократично-революційними і неукраїнськими партіями, які мають на меті як найкраще поліпшити долю трудового народу”.⁹⁷

Газета “Туркестанська Рада” також відзначала, що після проголошення IV-го Універсалу з появою у краї відомостей про створення незалежної суверенної Української республіки “число людей, охочих вступити в горожанство нової республіки, навіть з інших національностей, значно побільшало”. Разом з тим, зверталася увага на те, що “жадна з туркестанських руських газет не подала досі (Йдеться вже про середину березня 1918 р. — А.Г.) докладних звісток про самостійність України і не видрукувала, хоч би у коротких замітках (котрі одній з соціалістичних газет були подані) змісту 4-го Універсалу. Буцім-то його й не було”.⁹⁸

Тим часом неможливо було не помічати піднесення українського руху у Туркестані, викликане появою цього

документа Центральної Ради. 10 березня 1918 р. у 2-му Сибірському полку після відправи українською мовою служби і читання Євангелія, виголосили многоліття усьому християнському людові, законній державній владі — Українській Центральній Раді та славному козацтву України. Виступом хору Туркестанської української громади розпочався великий концерт. 11 березня (26 лютого за ст.ст.) відбулася панахида по Т.Шевченку. Після співу “Заповіту” та українського гімну заслухали виступи про життя поста. На його честь заспівали навіть спеціально написану кантату “І світає, і смеркає”. 12 березня 1918 р. делегати Всетуркестанського українського з'їзду Д.Левицький та М.Молодоженюк виїхали до Києва з наказом вітати Центральну Раду і обговорити ряд важливих питань: “про прийом горожанства Української республіки, про заснування консулату для захисту і оборони прав горожан українських і комісаріату за-для тих українців, які зостануться у руському підданстві, про потрібні на ці установи кошти, про переведення закону національно-персональної автономії для українців, підданців тутешніх, яко національної меншості, для забезпечення місця для туркестанських українців в Українських Установчих зборах” тощо. За дорученням Ташкентського українського залізничного гуртка передбачалося також порушити питання про переведення українців з Туркестану на відповідні місця і посади в Україні.⁹⁹

Гостро негативно “Туркестанська Рада” відреагувала на гетьманський переворот, висловивши сподівання, що це “тільки хвилеве знесилення державного організму молоді Української Народної Республіки”.¹⁰⁰ Про те, що Туркестанська українська крайова рада вірила у такий хід подій, свідчать, зскрема, рішення її наради 12—15 травня 1918 р. Остання обговорила доповіді з місць, в тому числі про становлення українського руху у

Бухарі, розглянула питання про можливості від'їзду в Україну. Для сприяння розгортанню українського руху на місця мали розіслати прийнятій нарадою статут громади, для активізації політичного життя крайова Українська рада вирішила утворити на місцях політичні секції. Для забезпечення шкільної справи влаштовувалися вчительські курси у Ташкенті. Передбачалося віпнсати з України на кошти Туркестанської республіки вчителів-українців для праці на кафедрах Ташкентського народного університету, а місцевим українським громадам пропонувалося негайно створювати курси української мови на кошти місцевих радянських установ.¹⁰¹

7. РУХ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

Простеживши певною мірою процес розгортання українського національного руху у європейській частині Росії, на Закавказзі, у Сибіру та Середній Азії, слід зупинитися і на подіях у найбільш віддаленому від атьківщини великому осередку проживання українців-переселенців — далекосхідному Зеленому Клині, який не випадково називають також Зеленою Україною. Про етапи його заселення і переважання українців у складі місцевого населення вже йшлося вище. Далі мова піде про їхній рух за національне відродження.

Вже 26 березня 1917 р. створили свою громаду і обрали її Раду українці Владивостока. На середину квітня організація об'єднувала близько 600 членів і її лави нестримно зростали.¹⁰² В одному із звернень “До освічених українців міста Владивосток та околиць” Українська громада відзначала поширення свого впливу на всі українські села Зеленого Клину, закликала до відродження національної культури та звичаїв. Рада громади розуміла, що їй конче потрібна допомога української інтелігенції і тому у відозві до останньої писала: “Без вас учених — істориків, філологів, учителів сільських, щирих пан-отців, батюшок-попів, без організаторів, пропагандистів й агітаторів і всіх письменних людей... не обійдеся!”.¹⁰³

Українська громада Владивостока приділяла велику увагу налагодженню зв'язків з організаціями земляків Сибіру та європейської Росії, але особлива перевага віддавалася контактам з Україною. Саме там передплачувалися періодичні видання, замовлялися підручники та українська література. З Далекого Сходу

регулярно надсилалися дописи до українських газет, натомість місцева преса публікувала документи та звернення Української Центральної Ради. Тижневик "Українець на Зеленому Клині", окреслюючи завдання Української громади, писав, що вона "має єднати українців коло національного діла обстоювання волі, рівності, братерства, здобуваючи самостійність України на ґрунті федеративної демократичної російської держави, розвиваючи національну культуру, призвичаюючи до українських вимог російське громадянство і готуючися до установах зборів, куди треба обрати щирого оборонця федеративного ладу Росії. "Українець на Зеленому Клині", — говорилося далі, — заступатиме ту ж саму позицію".¹⁰⁴

Про зв'язки місцевих українських організацій з батьківщиною і безпосередньо з Центральною Радою свідчить хоча б публікація 4 червня 1917 р. у газеті "Українець на Зеленому Клині" звернення "До українського громадянства" Комітету по організації "Дня Національного фонду". "Центральна Українська Рада, — говорилося у ньому, — призначає для зміцнення нашої рідної справи день Національного фонду... В цей день українці повинні внести добровільно свої податки на організацію справи автономії України". Разом з відозвою комітет розсилав підписні листи з факсиміле М.Грушевського.¹⁰⁵ У серпні 1917 р. газета надрукувала відозву "До українського учительства" Бюро Всеукраїнської учительської спілки із закликом зробити все можливе, аби повернути "народові українському рідну освіту нижчу, середню і вищу, підперти гуртовою організованою культурною силою роботу Центральної Української Ради...".¹⁰⁶ У цьому ж номері газети було вміщено звернення "Товаришам-учителям українцям Далекого Сходу" Далекосхідної учительської спілки, місцеперебуванням якої став Нікольськ-Уссурійський.

Правління спілки заклиало місцевих вчителів ознайомитися із зверненням Бюро Всеукраїнської вчительської спілки і повідомити свої думки щодо його настанов.

Далекосхідні українські організації пильно стежили за подіями в Україні і прагнули йти у річниці ухвалених там рішень, про що свідчить, зокрема, постанова Владивостоцької Української громади від 10 вересня 1917 р. про приєднання до протесту Української Центральної Ради проти згадуваної вже вище серпневої "Інструкції" Тимчасового уряду, яка обмежувала склад Генерального Секретаріату та територію автономної України.¹⁰⁷

У Далекосхідному регіоні з весни 1917 р. діяла Українська громада Хабаровська, яка у травні 1917 р. зверталася до усіх земляків-українців цього краю з ініціативою "об'єднуватися в одну українську громаду, виявити свою силу, своє національне обличчя, щоб ніхто не мав підстави сказати...:"це люде, які одгурались од рідної мови і од своєї матері-України". У відозві спростовувалися поширені серед певної частини населення думки про те, ніби на Далекому Сході, в Амурщині та Примор'ї, по селах не залишилося щирих українців, а всі вони стали перевертнями. А щоб такому запобігти, відозва пропонувала виписувати з Києва українські книжки, газети, журнали, вимагати запровадження української мови у місцевих школах, приєднуватися до діяльності Українських громад. "Товариші-селяни-хлібороби: одгукніться на наш заклик, — приєднуйтеся до нас, щоб усім у купі допомогти нашій матері-Україні... здобути волю, як це вже зробили Кавказ, Польща, Литва, Фінляндія", — говорилося у відозві.¹⁰⁸

На початку липня 1917 р. у Хабаровську почала виходити тижнева українська газета "Хвиля України",

яка поставила собі за завдання об'єднання українців свого регіону.¹⁰⁹

Плідно працювала Українська громада Благовіщенська. У червні 1917 р. ("на зелені свята!") тут зібрався Український селянський з'їзд Амурської області, на який прибули 200 делегатів. У повідомленнях про життя місцевих українських селян відзначалося, що вони "зберегли старі ознаки, одміни і звичаї українські, не попусувавши їх так, як попусували городяне через їхне обмосковлення". І не дивно, що під час селянського з'їзду стало очевидним, що їм "болить справа українська і вони твердо стоять на тому, щоб згуртувати усі слободи, всіх українців-хліборобів присогласить до національної спілки переселенців-колоністів українців".¹¹⁰ Українська рада Благовіщенська започаткувала влітку 1917 р. тижневу газету "Українська справа на Амурі" з метою висвітлення життя місцевої української спільноти.¹¹¹

Спробу об'єднати усіх українців Далекого Сходу зробив так званий спільний Всеукраїнський з'їзд діячів і громадянства Далекого Сходу — Амурської, Приморської, Сахалінської та Камчатської областей і Східно-Китайської залізниці, який 24 червня 1917 р. зібрався у Нікольськ-Уссурійському і був покликаний заснувати Далекосхідну Українську раду. Остання мала об'єднати усі українські громади, спілки, "Просвіти" та інші українські організації регіону. З'їзд розглянув питання про політичну ситуацію в країні, національне та земельне питання. Зокрема, делегатів дуже цікавила проблема, чи залишатися на Далекому Сході, чи повертатися в Україну. З'їзд також ухвалив рішення про заснування власної української друкарні для налагодження видання періодики та необхідної літератури. Від імені Нікольськ-Уссурійської громади було надіслане вітання Українській Центральній Раді

такого змісту: "Одержавши з часописів звістку про відношення Тимчасового уряду до автономії України з її самоврядуванням і військом, Нікольськ-Уссурійська громада та Далекосхідна спілка учителів українців протестують проти заяви Російського уряду, що Українська Центральна Рада не є виразницею української людності через те, що не обрана загальним рівним виборчим правом. Ми, далекосхідні українці, цілком згоджуємось з домаганнями Центральної Української Ради, просимо її не чекати ласки, а вжити усіх заходів для здійснення наших домагань явочним порядком. Україна вимагає собі не того, чого ніколи не мала, а тільки хоче вернути своє предвічне право..., пограбоване російським урядом..., забезпечити повну автономію України!"¹¹²

На початку осені 1917 р. у Харбіні за участю українських громад Східно-Китайської залізниці і на підставах, схвалених Нікольсько-Уссурійським українським з'їздом, була утворена Маньчжурська Окружна Українська Рада з 15 членів від постійних мешканців міста і 15 — від військових частин. Українці Харбіна мали у своєму розпорядженні клуб, українську школу та гурток артистів.¹¹³ Маньчжурська окружна Українська рада виявила бажання співпрацювати з українськими організаціями Примор'я та Амурщини. 22 жовтня 1917 р. у газеті "Українець на Зеленому Клині" з'явилося звернення останньої до українців Далекого Сходу з повідомленням про видання з 1 листопада 1917 р. у Харбіні літературно-політичного та економічного тижневика "Засів" українською мовою. Плануючи поряд з матеріалами з політичного життя, історії, економіки також висвітлювати діяльність українських організацій краю в справі національного відродження, Харбінська українська рада прохала надсилати на її адресу відповідні дописи.¹¹⁴

В засіданні 30 листопада 1917 р. Маньчжурська окружна українська рада, обговоривши питання про політичне становище українців Маньчжурії в зв'язку з проголошенням Української Народної Республіки і керуючись настановами Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, прийняла постанову, згідно якої "усі українці, в межах Маньчжурії, як цивільні, так і військові, в боротьбі соціалістичних російських партій участі брати не повинні".¹¹⁵ Для зносин з місцевими революційними організаціями Маньчжурська окружна українська рада призначала спеціальних комісарів. В центрі уваги, як і раніше, залишалася справа забезпечення національного відродження. На 10 грудня 1917 р. призначалися, зокрема, збори українського культурно-освітнього товариства "Просвіта" для затвердження його статуту і обрання правління.¹¹⁶

З отриманням відомостей про проголошення Українською Центральною Радою 3-го Універсалу і створення Української Народної Республіки значно активізувалася діяльність осередків УСДРП та УПСР Владивостока, перший з яких нараховував 200 членів, другий — 120.¹¹⁷ Їхні загальні збори (24 листопада і 1 грудня 1917 р.) зосередили особливу увагу на виробленні наказів депутатам Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів, а також питанням українізації війська.¹¹⁸ Об'єднаний комітет цих партій вирішив зібрати 6 грудня 1917 р. у місті Владивосток загальне українське віче насамперед для оголошення 3-го Універсалу.¹¹⁹ На розгляд українського віча також виносилися питання про визначення приналежності далекосхідних українців до Української Народної Республіки, їхньої позиції стосовно Всеукраїнських Установчих зборів, українізації війська, а також заснування культурно-просвітнього товариства

“Просвіта”. Газета “Українець на Зеленому Клині” у матеріалі про згадане віче відзначала як позитивний факт те, що “місцеві гуртки... есдеків і есерів знайшли спільну мову” і разом “роблять діло національно-подітичного визволення українців-колоністів-переселенців на Зеленому Клині”.¹²⁰

Урочисте читання Універсалу учасники віча слухали стоячи. Але не обійшлося без інцидентів: один з представників російських робітників заявив, що Універсал “є списування декретів більшовиків”. Відповіддю було: більшовики “Декрет про землю” самі запозичили у есерів. Не знайшла відгуку у присутніх і висловлена представником більшовиків думка про те, що “не треба заводить національності, коли потрібен інтернаціонал”. Український есер на цей закид відповів, що “шлях до інтернаціоналу йде через пізнання народонацією самого себе”, тобто через самовизначення, про яке згадується в усіх соціалістичних програмах. Зрештою, віче визнало Всеукраїнські Установчі збори як суверенні для України, записали у рішенні, що “повинна бути Українська Народна Республіка”. Від імені 300 учасників воно вітало утворення УНР, бажало Центральній Раді “всього найкращого за її тяжку і мудру працю на користь українського народу”. На заключення висловлювалися побажання мати представників на Всеукраїнських Установчих зборах від Зеленого Клину для захисту інтересів його українського населення.¹²¹

* * *

Отже, з поваленням царизму рух за українське національне відродження розгорнувся не лише в Україні, але й у містах компактного проживання українців у різних куточках колишньої Російської імперії, а також у

військових гарнізонах великих міст та багатьох частинах російської армії на фронтах першої світової війни. З наведених вище матеріалів з переконливістю впливає той факт, що в активізації українського руху навіть у найвіддаленіших регіонах країни визначальну роль відіграв тісний зв'язок його з подіями в Україні і безпосередньо з діяльністю Центральної Ради. Остання, в свою чергу, вважала своїм обов'язком опікуватися долею земляків, які опинилися поза межами батьківщини, що й знайшло відображення як у її Універсалах, так і в поточній роботі сесій Центральної Ради, Генерального Секретаріату, народних секретарств.

Особливістю руху українців у Росії стала тісніша консолідація сил різних політичних течій, ніж у самій Україні. Це зумовлювалося, насамперед, постійною необхідністю долати серйозний опір його розгортанню з боку російських владних структур і шовіністично налаштованої частини суспільства, представники якої не бажали визнавати самодостатність української нації.

Найбільш плідними проявами українського руху в Росії стали національні з'їзди і обрання ними місцевих Українських рад, на які покладалося завдання налагодження зв'язків з Центральною Радою і реалізація заходів, спрямованих на забезпечення національного відродження. До них слід віднести закладання культурно-освітніх товариств, створення бібліотек та читалень, налагодження видання української періодики та літератури, українізацію шкільної освіти тощо. Українські організації у російській армії докладали багато зусиль для забезпечення успіху у створенні національних формувань.

Як свідчать численні документи і матеріали, використані для написання даної роботи, українці, які опинилися далеко від батьківщини, пильно стежили за розвитком політичного життя в Україні і постійно

виступали в підтримку всіх державотворчих ініціатив Центральної Ради, викладених у її чотирьох Універсалах.

Представлений на суд читача нарис не претендує на висчерпність у висвітленні обраної автором проблеми, але його можна вважати певним кроком на шляху до цього. Враховуючи ж актуальність у наш час розв'язання питання про визначення становища українців у сучасній Росії, наведені вище матеріали про форми і зміст діяльності українських організацій на її теренах у 1917 р., про їхні здобутки і недоліки, негативний і позитивний досвід — все це може стати зараз у пригоді для справи пробудження національної самосвідомості і розгортання руху за національне відродження серед її української діаспори.

ПРИМІТКИ

¹ Історія Української РСР. — Т.2. — Київ, 1979. — С.130, 400, 436.

² Терещенко Ю., Курило В. Історія України. — Київ, 1995. — С.341.

³ Статистический сборник России. — 1910г. — СПб., 1911. — С.778; Волковинський В., Левенець Ю. П.А.Століпін: з життя та державної діяльності // УІЖ. — 1991. — №4. — С.121.

⁴ Енциклопедія українознавства. — Т.2. — Париж — Нью-Йорк, 1955—1957. — С.774. — Т.7. — Париж, 1973. — С.2764; Терещенко Ю., Курило В. Згад.праця. — С.341.

⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. — №9. — 1989. — С.115—116.

⁶ Центральна Рада і український державотворчий процес // Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х частинах). — Ч.1. — Київ, 1997. — С.57.

⁷ Хміль І.В. Український Національний конгрес // Центральна Рада на тлі української революції. — Науково-

теоретичні читання в Інституті історії України 16 березня 1995 р. — Київ, 1996. — С.34.

⁸ Винниченко В. Відродження нації. — Ч.1. — Відень, 1920. — С.87—88.

⁹ Хміль І. На шляху відродження української державності // Український Національний конгрес-з'їзд 6—8 квітня 1917 р. — Київ, 1994. — С.25—26, 34, 41, 49—50.

¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т.1. — Київ, 1996. — С.99.

¹¹ Хміль І.В. На шляху відродження української державності. — С.56—61.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т.1. — С.94.

¹³ Там само. — С.98.

¹⁴ Там само. — С.138.

¹⁵ Там само. — С.234.

¹⁶ Там само. — С.101.

¹⁷ Там само. — С.400.

¹⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т.1. — С.15.

¹⁹ Там само. — С.26.

²⁰ Рідне слово. — Харків. — 1917. — 1 квітня.

²¹ Христюк П. Згад.праця. — Т.1. — С.26—27.

²² Вістник Полтавського губерньського громадського комітету. — 1917. — 2 квітня.

²³ Грушевський М. Спомини // Київ. — №9. — 1989. — С.115.

²⁴ Там само. — С.145.

²⁵ Там само. — С.115—116.

²⁶ Там само. — С.116.

²⁷ Наше життя. — Петроград. — 1917. — 12 квітня.

²⁸ Наше життя. — 1917. — 4 квітня.

²⁹ Наше життя. — 1917. — 12 квітня.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Наше життя. — 1917. — 15 квітня.

³³ Там само.

- 34 Український голос. — Рига. — 1917. — 22 червня.
- 35 Український голос. — 1917. — 14 червня і 3 вересня.
- 36 Український голос. — 1917. — 29 червня.
- 37 Український голос. — 1917. — 2 липня.
- 38 Український голос. — 1917. — 14 червня.
- 39 Український голос. — 1917. — 22 червня.
- 40 Український голос. — 1917. — 14 липня.
- 41 Український голос. — 1917. — 16 серпня.
- 42 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т.1. — С.214.
- 43 Український голос. — 1917. — 9 та 16 серпня.
- 44 Український голос. — 1917. — 3 вересня.
- 45 Там само.
- 46 Там само.
- 47 Наше життя. — 1917. — 15 квітня.
- 48 Там само.
- 49 Український голос. — Псков. — 1917. — 29 жовтня.
- 50 Києвлянин. — 1917. — 8 декабря.
- 51 Наше життя. — 1917. — 15 квітня.
- 52 Українське слово. — Одеса. — 1917. — 4 травня.
- 53 Рідне слово. — 1917. — 17 червня.
- 54 Рідне слово. — 1917. — 1 липня.
- 55 Рідне слово. — 1917. — 22 квітня.
- 56 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф.2581, оп.1, спр.52, арк.45.
- 57 Нова Рада. — 1917. — 26 липня.
- 58 ЦДАВО України. — Ф.2581, оп.1, спр.52, арк.8 (із зв.).
- 59 Вістник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 20 травня.
- 60 Вістник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 7 травня.
- 61 Нова Рада. — 1917. — 6 серпня.
- 62 ЦДАВО України. — Ф.2581, оп.1, спр.202, арк.74.
- 63 Нова Рада. — 1917. — 26 серпня.
- 64 ЦДАВО України. — Ф.2581, оп.1, спр.202, арк.88.

- 65 *Там само.* — Спр.157, арк.25, 42.
66 *Там само.* Арк.45 46.
67 Вільне життя. — Тифліс. 1917. 1 жовтня.
68 Рідне слово. — 1917. — 10 червня.
69 Нова Рада. — 1917. — 14 червня.
70 Рідне слово. — 1917. — 3 червня.
71 Вільне життя. — 1917. — 1 жовтня.
72 Нова Рада. — 1917. — 23 серпня.
73 Вільне життя. — 1917. 19 жовтня.
74 Вільне життя. — 1917. — 17 вересня.
75 *Там само.*
76 Рідне слово. — 1917. — 10 червня.
77 Вільне життя. — 1917. — 1 жовтня.
78 *Там само.*
79 Вільне життя. — 1917. — 19 жовтня.

- 80 Вільне життя. — 1917. — 26 листопада.
81 Вільне життя. — 1917. — 19 жовтня.
82 Вільне життя. — 1917. — 26 листопада.

83 *Там само.*

84 *Там само.*

85 Нова Рада. — 1917. — 16 травня.

86 *Хміль І.В.* На шляху відродження української державності. — С.25, 57.

87 Нова Рада. — 1917. — 1 травня.

88 Нова Рада. — 1917. — 11 липня.

89 Наше життя. — 1917. — 12 квітня.

90 Вістник Полтавського губерньського громадського комітету. — 1917. — 9 травня.

91 Нова Рада. — 1917. — 17 червня.

92 Туркестанська Рада. — Ташкент. — 1918. — 19 березня.

93 Нова Рада. — 1917. — 30 липня.

94 *Там само.*

95 Туркестанська Рада. — 1918. — 19 березня.

96 *Там само.*

97 *Там само.*

98 *Там само.*

- 99 *Там само.*
100 Туркестанська Рада. — 1918. — 9 червня.
101 *Там само.*
102 Українець на Зеленому Клині. — Владивосток. — 1917 — 7
травня.
103 Нова Рада. — 1917. — 4 червня.
104 Українець на Зеленому Клині. — 1917. — 7 травня.
105 Українець на Зеленому Клині. — 1917. — 4 червня.
106 Українець на Зеленому Клині. — 1917. — 27 серпня.
107 Українець на Зеленому Клині. — 1917. — 24 вересня.
108 Нова Рада. — 1917. — 13 травня.
109 Український голос. — 1917. — 17 липня.
110 Українець на Зеленому Клині. — 1917. — 24 вересня.
111 Український голос. — 1917. — 17 липня.
112 Народня Воля. — 1917. — 6 липня.
- 113 Вільне життя. — 1917. — 1 жовтня.
114 Українець на Зеленому Клині. — 1917. — 22 жовтня.
115 Далекая окраина. — Владивосток. — 1917. — 10 декабря.
116 *Там само.*
117 Далекая окраина. — 1917. — 3 сентября.
118 Далекая окраина. — 1917. — 24 ноября и 1 декабря.
119 Далекая окраина. — 1917. — 5 декабря.
120 Українець на Зеленому Клині. — 1917. — 24 грудня.
121 *Там само.*

З М І С Т

Вступ.....	3
1. Українська Центральна Рада і національний рух серед українців на теренах Росії.....	8
2. Розгортання українського руху у Петрограді...	13
3. Діяльність українських організацій у військах Північного фронту	21
4. Українські організації центральних та південних губерній Росії.....	27
5. Український рух на Закавказзі.....	35
6. Згуртування сил українців Сибіру та Туркестанського краю.....	41
7. Рух за національне відродження на Далекому Сході.....	51
Примітки.....	59

Підписано до друку 09.07.99 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 3,72 Обл. вид. арк. 3,84
Тираж 100 . Зам. 149 Ціна договірна

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4